

ПРЕЦЕДЕНТНЫЙ ТЕКСТ И ЕГО РОЛЬ В КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКОМ ПРОЦЕССЕ

Лаура Бердигуловна Телгараева¹, Ляйла Жуматайқызы Мусалы²,
Жибек Тураровна Абдуллаева³

¹ докторант 2 курса, ² к.ф.н., доцент, ³ к.ф.н. и.о. доцента

Казахский национальный университет им. аль-Фараби,

Казахстан, г. Алматы, проспект аль-Фараби, 71, 050040

e-mail: telgaraeva@gmail.com, lailamussaly@gmail.com, zhibekabdullaeva19@gmail.com

PRECEDENTIAL TEXT AND ITS ROLE IN THE CULTURAL PROCESS

Telgaraeva L.B.¹, Mussaly L.Zh.², Abdullaeva Zh.T.³,

¹ doctoral student, ² c.ph.s., Associate Professor, ³ c.ph.s.

Al-Farabi Kazakh National University, 71 al-Farabi Ave., Almaty, Kazakhshtan, 050040

e-mail: telgaraeva@gmail.com, lailamussaly@gmail.com, zhibekabdullaeva19@gmail.com

ПРЕЦЕДЕНТТІ МӘТІН ЖӘНЕ ОНЫҢ МӘДЕНИЕТТАНУЛЫҚ ҮДЕРІСТЕГІ РӨЛІ

Лаура Бердіғұлқызы Телғараева¹, Ляйла Жұматайқызы Мұсалы²,
Жібек Тұрарқызы Абдуллаева³,

¹ 2-курс докторанты, ² ф.ғ.к., доцент, ³ ф.ғ.к., доцент м.а.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,

Қазақстан, Алматы қ., әл-Фараби даңғылы, 71, 050040

e-mail: telgaraeva@gmail.com, lailamussaly@gmail.com, zhibekabdullaeva19@gmail.com

Abstract. The article attempts to linguaculturological analysis of the notion “precedent text” on the example of Mukhtar Magauin’s historical “Alasapyran” (“Spring snow”) historical duology. Attention is drawn to the meaning of the concept of "precedent," while referring to the dictionaries and points of view of scientists who have studied the concept of "precedent text." As well as relying on the classification of scientists, the precedent phenomena in the novel are analyzed. In this case, examples are analyzed that serve as such precedent phenomena in the novel, such as the precedent name, the precedent situation and the precedent statement. Indicate the purpose of the use of precedent phenomena in the work. Particular attention is drawn to the fact that the ethnocultural information in the novel is a stylistic method of narration, a feature of the precedent text. According to the author, the writer used precedent phenomena, which are an indicator of ethno-cultural information in the novel, to recreate the historical and national color, to give emotional and expressive meaning, to expand the reader's worldview. The authors lead us to the conclusion that the precedent phenomena that make up the rich ethnocultural information in the novel are not only linguistic, but also cultural processes that occur in society and its linguistic consciousness.

Key words: precedent text, cultural process, precedent name, precedent situation, precedent statement, precedent phenomenon, historical work, ethnocultural information.

Резюме. В статье предпринята попытка лингвокультурологического анализа понятия «прецедентный текст» на примере исторической дилогии Мухтара Магауина «Аласапыран»

(«Вешние снега»). Обращается внимание на значение понятия «прецедентность», при этом обращаемся на словари и точки зрения ученых, исследовавших понятие «прецедентный текст». А также опираясь на классификации ученых, анализируются прецедентные феномены в романе. В данном случае анализируются примеры, которые служат такими прецедентными феноменами в романе, как прецедентное имя, прецедентная ситуация и прецедентное высказывание. Указываются на цели употребления прецедентных феноменов в произведении. Особое внимание обращается на то, что этнокультурная информация в романе является стилистическим приемом повествования, а также особенностью прецедентного текста. Как утверждает автор, писатель использовал прецедентные феномены, которые являются показателем этнокультурной информации в романе, для воссоздания исторического и национального колорита, для придания эмоционально-экспрессивного значения, а также для расширения читательского мировоззрения. Авторы приводят нас к выводу о том, что прецедентные феномены, составляющие богатую этнокультурную информацию в романе, представляют не только языковые, но и культурологические процессы, которые происходят в обществе и его языковом сознании.

Ключевые слова: прецедентный текст, культурологический процесс, прецедентное имя, прецедентная ситуация, прецедентное высказывание, прецедентный феномен, историческое произведение, этнокультурная информация.

Түйіндеме. Мақалада Мұхтар Мағауиннің «Аласапыран» тарихи дилогиясын мысалға ала отырып, «прецеденттік мәтін» ұғымына лингвомәдени талдау жасауға тырыстық. Ең алдымен, прецеденттілік ұғымының мәніне назар аударылады, осы ретте түрлі сөздіктер мен «прецеденттік мәтін» ұғымын зерттеген бірқатар ғалымдардың пікірлеріне шолу жасалынады. Сондай-ақ аталмыш ұғымды зерттеген ғалымдардың еңбектеріндегі «прецеденттік мәтіннің» классификациясына сүйене отырып, жазушының «Аласапыран» тарихи дилогиясындағы прецедентті феномендер зерделенеді. Осы орайда прецедентті есім, прецедентті оқиға (ситуация) және прецедентті айтылым сияқты романдағы прецеденттік феноменнің мысалдары талданып қарастырылады. Шығармадағы прецедентті феномендердің қолданылу мақсаттары айқындалады. Романдағы этномәдени ақпарат тарихи баяндаудың стильдік тәсілі және прецедентті мәтін ретіндегі ерекшелігі екеніне аса мән беріледі. Атап айтсақ, жазушының шығармада прецедентті феномендерді тарихи шындыққа көз жүгірту, ұлттық колоритті жеткізу, эмоционалды-экспрессивтік мағына беру, оқырманның дүниетанымын кеңейту және шығармадағы этномәдени ақпараттың көрсеткіші ретінде қолдануды мақсат тұтқандығы анықталады. Қорыта келе, авторлар романда этномәдени ақпаратты құрайтын прецедентті феномендер тек тілдік қана емес, сонымен қатар қоғам мен тілдік санада болып жататын мәдениеттанулық үдерістерді білдіреді деген тұжырым жасайды.

Кілт сөздер: прецеденттік мәтін, мәдениеттанулық үдеріс, прецедентті есім, прецедентті жағдай (ситуация), прецедентті айтылым, прецедентті феномен, тарихи шығарма, этномәдени ақпарат.

Кіріспе. Кез келген қоғам өз мәдени мұрасын ұрпақтан ұрпаққа жеткізуге тырысады. Осы тұста тіл тасымалдаушы әлеуметтік-мәдени фактор ретінде қызмет атқарады, атап айтсақ, мәдени мұра мәтін арқылы лингвомәдени қоғамның өкілдеріне жеткізіліп отырады. Ұлттық ақпаратқа жататын халықтың болмысы, тұрмыс-тіршілігі, басынан өткен тарихи оқиғалары халықтың руханияты шоғырланған мәдениеттің прецедентті феномендерінде көрініс табады. Мәдениеттің прецедентті феномендері дегеніміз – қоршаған орта, қоғамдық және тұлғалық өзара қарым-қатынас, белгілі бір кезеңге тән адамгершілік-рухани құндылықтар туралы лингвомәдени қоғамның санасында қалыптасқан көзқарастарды айтуға болады. Осындай феномендердің дені тарихи шығармаларда шоғырланған. Тарихи шығармаларды прецеденттік мәтін ретінде қарастырудың өзіндік мәні бар, себебі оларда халықтың тұрмыс-тіршілігі,

болмысы жөнінде этномәдени ақпарат жинақталған. Сондықтан да осы ақпараттарды оқырманға қорытып, түсіндіру керек деп ойлаймыз.

Прецеденттік мәтіндер тілдік және мәдени қауымдастықтың ажырамас бір бөлігі болып табылатын әлемнің тілдік бейнесін көрсететін құралдардың ең маңыздысына жатады. Адамның өзін қоршаған ортасына эмоционалды және баға беру сияқты қатынасын білдіруде бай мүмкіндіктерге ие бола отырып, прецеденттік мәтіндер әлемнің елеулі, мазмұнды, айқын бейнесін жасауға ықпал етеді. Сондықтан да қазіргі таңда прецеденттілік ұғымы отандық және шетелдік лингвистер мен филологтардың зерттеу мәселесіне айналған.

Негізгі бөлім. «Прецеденттік мәтін» терминін қазіргі заманғы лингвистикаға ресейлік ғалым Ю.Н. Караулов енгізді. Лингвистикалық термин құқықтанудағы «прецеденттік құқық» терминіне сәйкес құрылған.

Мәселен, «Прецедент» сөзі Шетелдік сөздер сөздігінде бұл сөз («praecedens» сөзі латын тілінен аударғанда «алда жүруші, алдыңғы» дегенді білдіреді) былай түсіндірілген:

1) ертеде орны бар және үлгі-өнеге немесе ақтауға негіз болатын оқиға;

2) құқық. Сот шешімі немесе басқа да мемлекеттік органдардың белгілі бір іске байланысты шығарылған және міндетті түрде ұқсас істерді шешу кезіндегі шешімдер [1,18].

Ал қазіргі орыс тілінің түсіндірме сөздігінде мынадай анықтама берілген: прецедент (praecedens латынша – алдыңғы, бұдан бұрынғы) – өткен заманда өзінің орны болып, халыққа үлгі-өнеге болған, халықтың есінде қалған немесе қазіргі уақытта ұқсас әрекеттердің негізі болатын оқиға [2, 58].

«Прецедент» ұғымын орыс тіл білімінде XX ғасырдың соңында Ю.Н. Караулов, В.Г.Костомаров, Д.Б. Гудков, И.В. Захарченко, В.В. Красных және т.б. ғалымдар зеттеген.

Ал осы мағыналардың ішінде лингвистикаға енген прецедент терминін беретін ұғымға сәйкес келетіні ертеде өзінің алатын орны болған, халыққа үлгі-өнеге болып, халықтың есінде қалған белгілі бір оқиға деген анықтама.

Ю.Н. Караулов прецедентті мәтіндер қатарына мәдениеттің кез келген құбылыстарын: әдеби және философиялық мәтіндерді, театрлық спектакльдерді, кино өнерін, телевизиялық бағдарламаларды, жарнамаларды, әндер мен музыкалық шығармаларды және т.б. жатқызады. Осы ретте шығармалар «ұлттық жадыдағы» элементтерді құрайтын вербалды, сондай-ақ бейвербалды шығармалар болуы мүмкін [3, 44].

Қазақ тіл білімінде осы аталған феномендердің ішінде прецедентті есімдер мәселесімен айналысқан ғалымдар ретінде Т. Жанұзақов, Т. Қоңыров, Г.Б. Мәдиева, Е. Керімбаев, Г.А. Қажығалиева, С.Қ. Иманбердиева, В.И. Жумагулова т.б. атап өтуге болады. Әр ұлттың өзіне тән прецедентті мәтіндері болады.

М. Мағауиннің «Аласапыран» романы тарихи маңызы бойынша терең және еліміздің өткен тарихын кеңінен қамтыған қазақ әдебиетіндегі елеулі құбылыс деуге болады. Осындай шоқтығы биік тарихи шығарма – қаламгердің ортағасырлық жазбалардан бастап қазіргі заманғы тарихшылардың қолжазбаларына дейін қыруар тарихи материалды қамтыған көп жылғы зерттеуі мен шығармашылық тәжірибесінің нәтижесі.

Прецедентті феномендер дегеніміз – белгілі бір тілдік және мәдениеттің өкілдері қабылдай алатын мәдениет феномендері. В.В. Красных прецедентті феномендердің бірнеше түрін атап өтеді:

- қауымдық-прецедентті феномендер – белгілі бір қоғамның орташа өкіліне белгілі феномендер (әлеуметтік, кәсіби, конфессия және т.б.) және олар ұжымдық когнитивті кеңістіктің бөлігі болып табылады: аталмыш феномендер белгілі бір ұлттан тыс шеңберде бола алады, мәселен, әр түрлі елдердің заңгерлеріне ортақ (кәсіби қауым);

- ұлттық-прецедентті феномендер – белгілі бір ұлттық-лингвомәдени топтың немесе, басқа сөзбен айтқанда, ұлттың кез келген орташа өкіліне белгілі феномендер;

- әмбебап-прецедентті феномендер – кез келген адамға белгілі феномендер [4].

Прецедентті мәтін – ойлау мен сөйлеу әрекетінің аяқталған дербес өнімі. Әдетте, мұндай мәтіндер қандай да бір ұлттық-мәдени қауымдастықтың кез келген орташа мүшесіне жақсы таныс және коммуникация барысында бірнеше қайтара қолданылуы мүмкін.

Прецендентті мәтіндерге әдеби шығармалар, өлең-әндердің сөздері, жарнама, аңыз-әңгімелер және т.б. жатады [5].

Сонымен, прецендентті феномендер халықтың жадындағы құндылықтарды ұрпақтан ұрпаққа жеткізудің бірден-бір құралы бола отырып, халықты мәдени-рухани құндылықтардың шеңберінде біріктіру тәсілі бола алады. Прецендентті феномендердің сан-алуандығы ұлттық тіліміздің ерекшелігінің көрінісі болып табылады. Осы тұста халықтың, мәдениет пен тілдің өзара байланысы айқын көрінеді.

Нәтижелер. Біздің зерттеу материалымызда қазақ халқының өмір салты, тұрмыс-тіршілігі, ұлттық болмысы мен танымы, ұлттық-мәдени ерекшелігі кеңінен көрініс тапқан «Аласапыран» тарихи дилогиясындағы прецендентті феномендерді қарастырып, талдау жасау басты міндетіміз болып табылады.

Қазақ халқының көрші мемлекеттермен дипломатиялық қарым-қатынасы тарихи-көркемдік тұрғыдан тұңғыш рет суреттелген «Аласапыран» тарихи дилогиясы 1981–1982 жылдары жарияланды. Романда көшпелі тұрмыс көріністері, аңшылық, саятшылық сынды ұлттық дәстүрлер көрініс тауып, Қазақ хандығының Ресей, Иран, Бұхара, Сібір хандықтарымен өзара қарым-қатынастары, ішкі-сыртқы саяси жағдайлары сипатталған. Жазушы шығармаларында 20 ғасырдағы ауыл, қала тұрмысы, түрлі әлеуметтік топ өкілдерінің тағдыры шынайы көркем бейнеленген. Жазушы романда өткен кезеңнің колоритін жеткізуде және көнерген лексиканы қолдануда асқан шеберлік танытқан. Мәселен: қару-жарақ атаулары, әскери киімдер, ұлттық тұрмыстық лексика, фразеологизмдер мен мақал-мәтелдер және т.б. Олар қазақ халқының көшпенді тұрмыс-тіршілігі мен бастан кешірген жауынгерлік оқиғаларынан хабар береді. Осы жайлы Ж. Шағатай мынадай пікір айтады: «М.Мағауин романында заттық болмысты – пейзаж, интерьер, тұрмыстық, жауынгерлік құрал-жабдықтарды суреттеуге, кейіпкер кескіндемелерін жасауға мейлінше мол орын береді және бұл романның композициялық құрылымына, біртұтас архитектурасына барынша үйлесіп, кірігіп жатыр. Үстірт қараған жанға автор табиғатты суреттеуге орынсыз көп орын берген (қаншама тамаша суреттемелер ұшырасады романның өн бойында) секілді көрінуі мүмкін, бірақ оның өзі де ақталған: өйткені роман оқиғасы өрбіген кез адамдардың табиғат анадан алшақтамаған, ара-жігі ашылмаған кез екенін ұмытпау ләзім, яғни табиғат – адам, адам – табиғат тізбегі біте қайнасып жатқан кез» [6]. Шындығында да, романда қазақ халқының тұрмыс-тіршілігін, басынан кешірген жауынгерлік заманды, аласапыранды суреттеуде жазушының тілі әсерлі, ұшқыр, бай және тарихи шынайылықты көрстеуде барлық тілдік құралдарды шебер қолданған.

Д.Б. Гудков, В.В. Красных, И.В. Захаренко, Д.В. Багаева сынды зерттеушілер «прецендентті мәтін» ұғымының кең ауқымдылығын ескере отырып, преценденттілік феноменін төрт топқа бөліп қарастырады:

1. прецендентті есім;
2. прецендентті жағдай (ситуация);
3. прецендентті айтылым;
4. преценденттік мәтін.

Прецендентті есім – тіл тасымалдарушыларына прецендентті оқиға ретінде танымал, прецендентті мәтіндегі танымал есім. «Аласапыран» романында басты кейіпкер Ораз-Мұхамед сұлтанның өмір жолы, оның куә болған XVI-XVII ғасырлардағы қазақ, орыс халықтарының бастан кешкен тарихи оқиғалар суреттелген. Яғни, романдағы Ораз-Мұхамед сұлтан – қазақ халқына тарихтан белгілі есім. Ол Жошы әулетінен шыққан қазақ сұлтаны, Қасым хандығының ханы. Яғни, романдағы басты прецендентті есім – Ораз-Мұхамед сұлтан.

Кез келген тарихи шығармада тарихи тұлғалар бейнесі сомдалатыны белгілі. «Аласапыран» романында қазақ халқының тарихында өшпес із қалдырған ғұлама ғалым, белгілі би Қадырғали Жалайыридің, Едіге бидің ұрпағы Петр Усовтың, Томан бидің, Манақ батырдың, Ділшат пен Ай-Шешек бегімнің көркем бейнелері сомдалған. Олардың бейнесі тағылымы мен тәлімі мол, танымдық сипатқа ие және шығарманың көркемдік-эстетикалық

деңгейінің көрсеткіші болып табылады. Романдағы осындай әрбір бейне прецедентті есімдер қатарын толықтыра түседі.

М. Мағауиннің «Аласапыран» романындағы прецедентті есімдерді талдау барысында лексикалық-семантикалық мағынасына қарай бірнеше топты анықтадық. Оларды төмендегідей топтарға бөліп қарастыруға болады:

1) романдағы тарихи тұлғаларды білдіретін прецедентті есімдер: Ораз-Мұхамед сұлтан, Қадырғали Жалайыри, Едіге бидің ұрпағы Петр Усов, Томан би, Манақ батыр, Ділшат пен Ай-Шешек, Бахадүр сұлтан, Шығай хан, Ес-Мұхамед сұлтан, Тәуекел хан, Хақ-Назар хан, Сүтемген би, Ес-Мұхамед сұлтан, Орыс хан және т.б.;

2) географиялық жер-су атауларын білдіретін прецедентті есімдер: Жетісу, Еділ, Жайық, Ібір-Сібір, Қаратау, Есіл, Талас, Ертіс, Шу, Арыс, Сарыарқа, Созақ, Түркістан, Қорғалжын, Ақмола, Қарқаралы, Торғай, Бетпақ, Қызылжар, Ұлытау, Калуга, Смоленск, Мәскеу, Тобольск, Саран, Сығанақ, Шымкент, Самара, Хорасан, Орал тауы және т.б.;

3) қазақтың дүниетанымын білдіретін прецедентті есімдер: Жер-Ана, Су-Ана, От-Ана, Адам-Ата, Тәңір және т.б.;

4) әлеуметтік категорияларды білдіретін прецедентті есімдер: хан, патша, сұлтан, бас уәзір, бек, қолбасы, аламан, елші, отоман, воевода, стрелец, саудагер, царь-государь, князь, түрмеші, т.б.

Жоғарыда аталған прецедентті есімдер топтары романда оқырманға тарихи шындық пен қатар этномәдени ақпарат беру қызметін атқарып тұр.

Прецедентті жағдай шынайы оқиғаға құрылған немесе виртуалды болып бөлінеді. Романдағы прецедентті жағдай шынайы оқиға желісіне құрылған. Мұхтар Мағауин деректі материалдарға сүйене отырып, оқырманға суреттеліп отырған аласапыран кезең мен ортаның тартысы негіз болған тарихи коллизия барысын көрсетеді. Ол аласапыран тарихы туралы арнайы әдебиетпен танысып, роман мәтінінде нағыз шынайы деректерді көркемдік құралдар арқылы жеткізген. Жазушы тек қана деректі материалдардың жетегінде ғана кетпей, оларды шығармашылық тұрғыдан терең идеялық мағына беріп, роман сюжетін жандандыра түскен.

Роман-дилогияның бірінші кітабында Созақтағы кеңесте Тәуекел ханның сайлау рәсімі мен хан шешімі бойынша он алты жасар Ораз-Мұхаммедтің Қадырғалидың қызы Ай-Шешек-бегімге үйленуі, Қазақ халқының жайлауға көшу кезіндегі жалпы жағдайы, жер дауы, аңшылық, саятшылықтағы Ораз-Мұхаммедтің жастық жалыны, осы жастық, албырттығының кесірінен орыстың қолына тұтқындалып, мұнарасы биік Мәскеуге аттанысынан шежіре шертіліп, Ораз-Мұхаммедтің Ресейде де өз халқының қасиетін жоғары бағалатып, орыс-қазақ қатынастары және екі ел достастығының тарихындағы үлкен рөл атқарғаны, өз елінен сырт жүріп, айналасындағы ет жақын туыстары – анасы, әйел-баласынан айрылып күйреуі, бірақ Федор патша қайтыс болып, орнына Борис Годуновтың отыруы және сол кездегі оны Хан Керменге хан сайлануы, қазақтардың Абдолла ханмен ұрыстағы жеңісі оны қайта түлетіп, қажырына келтіріп жаңғыртады.

Ал шығарманың екінші кітабында Хан Керменге аттанған Ораз-Мұхаммед ата салты бойынша ақ киізге отырып хан сайлануына, Хан Кермен воеводасы Ерофей Глуховпен теке тіресіне, Есенеі бектің жаулық әрекетіне, осы жұрттың ең басты төрт ұрығы – Шәш пен Есенеідің, Саманай мен Төбейдің қыздарынан, қарындас-туыстарынан қалыңдық алуы, әпкесін, жиені – Мұрат-Мұхаммедті көшіріп әкелуі, Көшім ханның әулет-жұрағатына пана болуы, қалтқысыз сенімді досы Жаһаншамен пікірлесуі, оның қайтыс болуы, Борис Годуновтың қабылдауында болуы, оның Ораз-Мұхаммедті өзімсініп ішкі сырын айтуы, қысқасы Ораз-Мұхаммедтің Хан Кермендегі тіршілігіне арналады. Шығарма аяғы жазушының эпилог есепті өз ойы берілуімен бітеді [7].

Прецедентті айтылымдар – ойлау мен сөйлеу әрекетінің аяқталған дербес бірлігі. Прецедентті айтылымдарға мақал-мәтелдерді, фразеологизмдерді, канатты сөздер мен өлең жолдарын жатқызады. Мәселен:

«У жесең – руыңмен!» деген қайда?» [8, 61]. Осы мақалды адамдардың көпшілігі рулық қоғамды, руға бөлінуді дәріптеу деп түсінуі мүмкін. Негізінде осы мақалда қандай аласапыран қиындыққа тап болсаң да, еліңмен бірге бол, бірге көр дегенді білдіреді.

«Бас кеспек бар – тіл кеспек жоқ» [8, 59], бұл мақал тілдің адамзат өміріндегі маңыздылығын көрсетеді. Ертеде билеріміз қандай дау болмасын құдыретті сөз күшімен шешіп, әділ билік еткеніне көз жеткіземіз.

«Қылыш үстінде серт жоқ, қымыз үстінде кеңес жоқ» деген [8, 48]. «Кеселіне қымыз жақпаған жан – кісі болып қатарға қосылмайды», – деді сұлтан [8, 176]. Осы мақалдар да халқымыздың көшпенді тарихындағы этнографиялық мәдениетінен хабар беретін мақалдарға жатады. Көшпенді халықтың дастархан мәзіріндегі қымыздың ерекше орны көрсетілген.

« – Айтсам, қара қазан, сары баланың қамын айтам» [8, 59]. Осы сөйлемдегі «қара қазан, сары бала қамы үшін» деген тұрақты тіркес жаугершілік кезеңдегі қазақ батырларының жиі қолданатын ұранына айналған. Бұл жерде ертедегі қазақ халқының түсінігі бойынша, «қазан» – бүтіндіктің белгісі, ұрпақ жалғасы мен отбасы берекесінің символы. Яғни, халықтың қазаны құрыса, ел құриды деген сөз.

«Ал қалғаның мына қонақтарды күтіндер. Иесін сыйласаң, итіне сүйек сал деген» [8, 83]. Осы мәтіндегі ит туралы мақалдың халқымыздың ит туралы дүниетанымынан хабар береді. Ит Адам ата мен Хауананың пейіштен қуылып жерге түскендегі алғашқы жан серігі, досы әрі қорғаушысы. Сол себепті жеті қазынаның бірі болып саналған. Ит адам баласының сенімді серігі үйдің қорғаушысы, қора мен малдың күзетшісі. Қазақ халқы итті Жеті атаның бірі, жетінші ырыс деп те атайды.

«Тең – теңімен, тезек – қабымен» [8, 326]. Екі жас отбасын құруы ежелгі қазақтың дәстүрі құда түсуден басталады. Қазақ халқы, әдетте, «тең – теңімен, тезек – қабымен» деген қағиданы ұстанып, өздері сыйласатын, аралас-біліс, әлеуметтік деңгейі өзімен шамалас адамдармен құдаласатын болған. Бұл мақалдың шығу төркіні қазақтың құдаласу дәстүрінде жатыр.

«... бөрі арығын білдірместің» кебінде сияқты» [8, 71]. Қасқыр тотемі ежелгі көшпенді мәдениетімізде ерекше орынға ие. Қазақ халқында қасқарға байланысты мақал-мәтелдер өте көп. Қасқырды қазақ халқы киелі аң санаған. Бұл жерде бөрінің жақсы мінез-құлқын адамға қатысты қолданылып тұр. Яғни, жаманыңды жасыру, жақсылығыңды асыру мағынасын меңзейді.

«Асын ішіп, аяғын теуіп кетіпті» деген сөз шығып жүрер [8, 91]. Бұл мақал да қазақ халқында ертеден келе жатқан және осы күнге дейін өзектілігін жоймаған жиі қолданылатын мақалдар қатарына жатады. Бұл жерде «аяғын тебу» «ыдыс-аяғын тебу» дегенді білдіреді. Яғни, қазақта дастарханынан дәмдес болып, аралас-құралас бола отырып, сатқындыққа барудың теріс әрекет екендігі жайлы сөз болады.

«Келіннің бетін кім ашса, сол ыстық» деген ғой қазақ [8, 255]. Қазақтың ұғымында беташар жасаған адам сол келіннің алдағы тағдырына да, тұрмыс-тіршілігіне де жауапты деп есептелген. Қайынжұртына келген келіннің алғаш көрер адамы осы беташар жасаған жан. Сондықтан да жас келін ата-енесіне, қайын ағаларына айта алмайтын әңгімелерін, назын, өтінішін осы бетін ашқан адам арқылы жеткізіп отырған. Осы мақалды бүгінгі күні де ауыспалы мағынада қолдану кеңінен көрініс тапқан.

«Құлан басына күн туса, қодығына қарамас» [8, 240]. Бұл мақал да қазақ халқының дүниетанымынан хабар береді. Басқа шындап қауіп төнгенде жанашыр жақынынан гөрі әркім өз басын қорғайды деген ауыспалы мағынаны білдіреді.

Романда кездесетін фразеологизмдер: басынан бағы таю, асауды ауыздықтау, қырық күн шілде, ант ішу, тағзым ету, пір тұту, қара бұқара, қалың қауым, аузынан жыру, қиян-кесі соғыс, құзырына құлдық ұру, тамырын басып көру, ұзын арқан кең тұсау, асын ішіп аяғын тебу, ерсілі-қарсылы шұбау, ант бұзу, қан жұту, қыдырдың батасы дару, киіз туырлықты көшпенділер, ат шаптырым аймақ, т.б.

«Образды фразеологизмдер – жалпы айтылар сөздің көркі. Олар тек ауызша, жазбаша ұсынылған әдеби тіл үлгілерінде емес, ауызекі сөйлеу тілінде де берік орын алады. Ал билер, шешендер, салиқалы сөз иелері болса, образды сөздер мен тіркестерді қолданбай отыра алмайды. Мысалы: аса астарлы, сондықтан көп сөзді етіп сөйлемей, ойын қысқа-қысқа қайырып, бірақ әсерлі етіп баяндаған Тәуекел хан *қамалдың қабырғасын сүзу* (қамалға шабу), *жан тартып келген жақын* (жақындасу), *ордасын ортасына түсіру* (талқандау, жеңу), *жанын тастай алмай жатқан* (өле алмай), *құшақ ашу* (жақындасу, табысу) сияқты образды фразеологизмдермен тіл қатады» [9, 12] .

Талқылау. Жалпы, Мұхтар Мағауиннің «Аласапыран» романындағы прецедентті феномендерді келесідей 3 топқа бөлуге болатындығын көрсеттік:

1. Прецедентті есімдер;
2. Прецедентті жағдай (ситуация);
3. Прецедентті айтылымдар.

Зерттеу барысында романдағы прецедентті есімдердің өзі келесідей төрт топтан тұратындығын анықтадық:

- 1) романдағы тарихи тұлғаларды білдіретін прецедентті есімдер;
- 2) географиялық жер-су атауларына байланысты прецедентті есімдер;
- 3) қазақтың дүниетанымын білдіретін прецедентті есімдер;
- 4) әлеуметтік категорияларды білдіретін прецедентті есімдер.

Шығармадағы прецедентті жағдай шынайы тарихи оқиғалар желісіне құрылған десек болады. Жазушы шығармаға XVI-XVII ғасырлардағы қазақ, орыс халықтарының бастан кешкен тарихи оқиғалары мен жағдайын арқау еткен. Қасым ханның хатын баяндауда жазушы реалистік хат қағидаларын басшылыққа алады, осы ретте көнерген лексиканы таңдап алуда да аса мұқияттылық сақтаған. Романда Ораз-Мұхамедтің Сигизмунд корольмен кездесуі және Жолкевскимен жасаған шарты суреттелген. Жазушы романдағы оқиғалардың барлығын көркемдік шеберліктің қағидаларын басшылыққа ала отырып, тарихи оқиғаларға ерекше реңк бере отырып суреттеген.

Жазушы шығармада халық тілінің асыл қазынасы – мақал-мәтелдерді мен фразеологизмдерді қолдануы тарихи баяндаудың стильдік белгісіне жатады. Романда этномәдени ақпараттың бір бөлігін құрайтын фразеологизмдер, мақал-мәтелдердің ұлттық мәдениетіміздің тілдік көрінісі деуге болады. Шығарманы оқи отырып, кітаптың әр парағынан қазақ халқының ой шеберлігі мен бай тілін көрсететін өткір ойлы мақал-мәтелдерін жиі кездестіреміз. Романда жазушы мақал-мәтелдерді қолдануы шығармаға эмоционалдылық пен экспрессивтілік реңк беріп, поэтикалық қызмет атқарады деуге болады.

Жалпы, романдағы тарихи оқиғаны прецедентті феномен деп алатын болсақ, ол прецедентті есімдерден, прецедентті жағдайлар мен прецедентті айтылымдардан тұрады. Прецедентті есімдер, прецедентті жағдайлар мен прецедентті айтылымдар романның тұтас прецедентті мәтін ретіндегі ерекшелігін айқындайды. Сонымен қатар, прецедентті есімдер, прецедентті жағдайлар мен прецедентті айтылымдар романға эмоционалды-экспрессивті мағына, тарихи шындық пен қатар этномәдени ақпараттың көрсеткіші ретінде қызмет атқарып тұр.

Ғалым Рәбиға Сыздықтың «...жазушы Мұхтар Мағауиннің «Аласапыран» романы қазақ көркем әдебиетіндегі тарихи шығармалардың ең сәтті үлгілерінің бірі деп санауға тек оның көркемдік-шығармашылық сипаты ғана емес, тілдік-стильдік белгілері де мүмкіндік береді. Бұл – көркем туындыны «тарихи стиль» дегеннің тезіне салып жазудың да бірден-бір көрнеу үлгісі. Ал «тарихи стиль тезі» («историческая стилизация») жалғыз ғылыми таным үшін емес, қазақ халқының бұдан бірнеше ғасыр бұрынғы, тіпті күні кешегі XIX ғасырдағы өмір шындығын дұрыс тануымыз үшін де қажет» [9, 14], деген пікірімен сүйенсек, романдағы прецедентті феномендердің бірден-бір ерекшелігі деп тарихымыздағы өмір шындығын суретттеудегі жазушылық шеберлікті атауға болады.

Қорытынды. Көркем мәтін тіл мен мәдениеттің бірлігі болып табылады десек, халықтың өткен тарихы мен мәдениетін суреттейтін шығармалар да прецедентті мәтіндерге

жатады. Осы орайда, тарихи шығармалардағы этномәдени ақпаратты білдіретін лексика ұлттық-прецедентті феномендерді білдіретін прецеденттік мәтіндердің бірден-бір қайнар көзі болып табылады және олар өз алдына жіті зерттеуді қажет етеді.

Жазушы М. Мағауиннің «Аласапыран» тарихи дилогиясындағы прецедентті феномендер тарихи шындыққа көз жүгірту, ұлттық колоритті жеткізу, эмоционалды-экспрессивтік мағына беру, тілдік-баяндау, оқырманның дүниетанымын кеңейту сияқты қызметтер атқару мақсатында қолданылған.

Сонымен, прецеденттік мәтіндер, белгілі бір халықтың тілдік мәдениетіне тиесілі және осы мәдениеттегі әлем мен әлемнің бейнесі туралы ақпараттың жиынтығы болып табылады. Яғни, прецеденттік мәтіндер белгілі бір халықтың ұлттық-мәдени және тарихи жадындағы тілдік қорды білдіреді. Романда этномәдени ақпаратты құрайтын прецедентті феномендер тек тілдік қана емес, сондай-ақ қоғам мен тілдік санада ұдайы болып жататын мәдениеттанулық үдерістерді білдіреді. Осындай бай этномәдени ақпаратқа құрылған прецеденттік мәтінді басқа тілге аударудың өз ерекшеліктері мен қиындықтары бар күрделі жұмыс. Олай болса, прецеденттік мәтіннің аудармасын келесі мақалаларымызда салыстырып қарастыратын боламыз.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Словарь иностранных слов, вошедших в состав русского языка: Материалы для лексической разработки заимствованных слов в рус. лит. речи / Сост. под ред. А.Н. Чудинова. - 3-е изд., тщательно испр. и знач. доп. - Санкт-Петербург : В.И. Губинский, 1910. - X, 676 с. – **кітап**
2. Современный толковый словарь русского языка. СПб — М., Рипол-Норинт, 2008. – 960 с. – **сөздік**
3. Караулов Ю.Н. Некоторые особенности функционирования прецедентных высказываний // Вестник МГУ. Серия 9. Филология. – 1997. – № 4. – С. 73-78. – **журналдарда жарық көрген мақалалар**
4. Красных В.В. Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология: Курс лекций / В.В. Красных. – М.: Гнозис. – 2002. – 284 с. – **кітап**
5. Когнитивная база и прецедентные феномены в системе других единиц и в коммуникации / Д. В. Багаева, Д. Б. Гудков, И. В. Захаренко, В. В. Красных // Вестник Московского университета. Серия 9: Филология. — 1997. — № 3. — С. 62–85. – **журналдарда жарық көрген мақалалар**
6. Жаңабек Шағатай. Сұлулық пен сыршылдыққа құштарлық (М.Мағауин туралы). 03.11.2014. <https://www.qamshy.kz/> – **интернет қоры**
7. «Аласапыран» романындағы тарихи оқиғалар желісі және көркемдік шешім <https://massaget.kz/> – **интернет қоры**
8. Мұхтар Мағауин. Аласапыран. – Тарихи роман. Алматы: Жазушы, 1988. – 828 б. – **кітап**
9. Сыздықова Р. Сөз құдіреті. Көптомдық шығармалар жинағы. Алматы: «Ел шежіре», 2014 – 123 б. – **кітап**.